

Erich Fromm „szabadság”- értelmezése és a jelenkor felelőssége

Erich Fromm első jelentős társadalomelméleti műve, az 'Escape from Freedom' 1941-ben az Egyesült Államokban jelent meg. A könyv ismertetését nem elsősorban a mű legutóbbi magyar nyelvű kiadása vagy Fromm klasszikussá vált elmélete, sokkal inkább a könyvben megfogalmazott tudományos tézisek jelenkori implikációi teszik újra aktuálissá.

Ott, ahol az egyén szabadságának külső és belső korlátairól, az egyéniség valódi vagy látszat-érvényesüléséről, a tekintélytisztelet és az engedelmesség kényszeres jellegéből fakadó személyiségtorzulásokról van szó, mindig erősen érintett egy társadalom nevelési rendszere. Fromm néhány helyen kifejezetten utal a nevelés felelősségére, illetve azokra a nevelési eljárásokra, amelyek az egyént individuális énje feladására kényszeríthetik. A frommi értelemben vett „szabadság” nem velünk született adottság, nem is jogi kategória, hanem az ember egyik legelementárisabb késztetése arra, hogy önazonosságának elérése érdekében individuális valóját az élet minden területén megjeleníthesse. Mindebben az intézményes nevelés támogathatja avagy gátolhatja is az egyént, azt azonban a műre támaszkodva kijelenthetjük: az individuális szabadság elfojtása szükségszerűen magával vonja az egyén pszichikus deformálódását, ami bizonyos történelmi konstellációkban akár társadalmi szintű „deformációkhoz” is vezethet. Felelősségünket nevelőként ezért nem árt tudatosítanunk. Bár recepteket a könyv nem kínál fel a modern ember neveléséhez, de mindenképpen hasznos orientációt nyújt ahhoz, hogy az egyéni szabadság és a társadalmi tényezők viszonyáról tisztább fogalmakat alkothassunk.

Fromm művének alapállítása, miszerint a gazdasági-társadalmi kötelékeitől megszabadult ember a magára-maradottság félelmét individuális szabadsága feladásával próbálja meg leküzdeni, valószínűleg nem vesztett érvényéből – s mint hatvan éve minden olvasójához, hozzánk is ugyanolyan intencióval szól: éberségre, önkritikára, javításra ösztönzőn. Az egyéni és társadalmi lét jobbításába vetett hit munkássága során mindvégig meghatározta Fromm emberi és tudományos attitűdjét. Rendkívüli elemzőképessége, világos fogalom- és érvrendszere szuggesztív erővel hatják át írásait; a vizsgált jelenségek több szempontú (történeti-szociológiai-pszichológiai) megközelítése pedig lehetőséget kínál az olvasónak arra, hogy a neves szerző munkáiból a maga társadalomtudományi érdeklődése szerint meríthesse inspirációt.

Az 'Escape from Freedom' 1941-es bevezetőjében Fromm leszögezi: szándéka szerint műve nem prognózis, hanem diagnózis. Nyomon követi az egyént mint „a társadalmi folyamatok egysége” viszonyát az őt körülvevő világhoz mindazokon a történelmi etapokon keresztül, amelyek a külső kötelékektől való megszabadulás szempontjából mérföldkőnek számítottak, hogy választ adhasson a könyv alapkérdésére: „Mit jelent a 'szabadság' a modern ember számára?” A szerzőnek mindezek előtt azonban tisztázni kell, hogy az individuális szabadság kérdése milyen értelemben tárgya egy pszichológiai elemzésnek, mi-ben különbözik az „én szabadsága” attól a „szabadság”-fogalomtól, amely a modern demokratikus társadalmakban az egyén alapvető és elidegeníthetetlen jogaira vonatkozik.

A könyv első fejezetének témája tehát: „Pszichológiai probléma-e a szabadság?” Az olvasó előtt nem marad sokáig rejtve Fromm könyvének aktuális vonatkozása: az 1934-ben

Németországból Amerikába emigrált tudóst az európai fasizmus, illetve a német náciizmus kialakulásának társadalomlélektani okai érdekelték. Általánosabban: a kapitalizmus viszonyai között élő ember karakterstruktúrájának mindazon tényezői, amelyek az egyént arra készítetik, hogy lemondva individuális szabadságáról egy külső tekintély által hagyja befolyásolni, „vezérelni” érzéseit, gondolatait és cselekedeteit. Ezt az én-megtagadó magatartást Fromm egy tudattalanul működő mechanizmusra vezeti vissza, melynek során az egyén ugyanolyan elemi szükségletét szeretné kielégíteni, mint amilyen az önfenntartás biztosítása. A különbség csak abban áll, hogy e készítés nem biológiailag (mint ahogy Freud gondolta), hanem társadalmilag determinált. Fromm szerint az az „elemi ösztön”, amely az individuális szabadság elfojtását kiváltja, nem más, mint a magány leküzdése. „Még a legalantasabb mintával való azonosulás is jóval előnyösebb, mint az egyedüllét.” – írja a szerző, ami azonban már itt előrevetíti, mily kétségbeesett és reménytelen is ez a küzdelem.

A morális elszigetelődés elleni harc Frommnál tehát egy ösztönös, de ugyanakkor az egyén és a társadalom kapcsolatában gyökerező készítés. Így a szerző a következő fejezetben (Az individuum keletkezése és a szabadság kétértelműsége) az „individuuáció” folyamatára kiható legfontosabb társadalmi és lélektani tényezőket mutatja be. Az ember individuummá válása során a természettől való teljes függés állapotából az elsődleges társadalmi – nemzeti, rendi, egyházi – kötelekektől való megszabaduláson át vezetett az út az egyéni szabadság azon fokáig, amelyet Fromm „valamitől való szabadságnak” nevez. Ez az állapot Nyugat- és Közép-Európában nagyjából a reformáció korától kezdve jellemezte az egyén gazdasági és társadalmi viszonyait. A szerző szerint innen datálható és a 20. századra tetőződik be az a folyamat, amelynek során az egyénnek már nem objektíven adott béklyóitól, hanem mindinkább individuális énje megnyilatkozásának szubjektív gátjaitól kell megszabadulnia ahhoz, hogy elérhesse végre a „pozitív”, a „valamire való szabadság” állapotát.

Az ember individuummá válásának azonban árnyoldalai is vannak. Azzal, hogy az egyén külső kötelekeit elveszítette, minden olyan személyes kötődés is eltűnt az életéből, ami korábban erőt, biztonságot, nyugalmat adott. Az individuum a magára maradottság állapotát éli át – ugyan övé a választás szabadsága, de ha ezzel élni nem tud, a világ rémségesen fenyegetővé válik. A „valamitől való szabadság” az elszigetelődés, tehetetlenség, jelentéktelenség érzését váltja ki az emberből, ami individualitásának feladására készíti. Amíg mindez csak a közösség egyes egyedeire érvényes, addig nem beszélhetünk másról, mint egy individuálszociológiai jelenségről. Frommot azonban mindenekelőtt a szabadság előli menekülés társadalomlélektani mechanizmusai érdeklik. Nézetei szerint: az a készítés, amely az embert individuális énje elfojtása vagy megsemmisítése felé hajtja, meghatározott gazdasági-társadalmi-ideológiai tényezők együttállása esetén nemcsak különálló személyek, hanem egész társadalmi csoportok viselkedésére is jellemző lehet. Fromm célja tehát kettős: egyrészt azoknak a gazdasági-társadalmi faktoroknak a leírása, amelyek az egyes társadalmi rétegek tagjaiban a kiszolgáltatottság, tehetetlenség, elszigetelődés érzését erősíthetik; másrészt annak bemutatása, hogy mindez milyen mechanizmusokon keresztül járul hozzá az individualitásról való lemondáshoz, illetve hogy ennek tömeges megjelenése milyen folyamatok révén képes akár történelmet formáló tényezővé válni. A szerző mindezen kérdésekre a harmadik, a negyedik és a hatodik fejezetben ad választ: ‚Szabadság a reformáció korában’, ‚A modern ember szabadságának kettős arcúata’, ‚A náciizmus pszichológiája’.

A szabadsága elől menekülő ember tragédiája, hogy miután már nem a születési, rendi, felekezeti vagy más külső kötelekeknek, hanem az egyén szabad akaratából hozott individuális döntéseknek van sorsformáló szerepük, „az ember már csak individuum marad”. Vagyis: az individuuáció folyamata visszafordíthatatlan. Ezért minden olyan kíséreltet, amely arra irányul, hogy az egyén a negatív szabadsága okozta kételyeitől és félel-

meitől énje feladása árán szabaduljon meg, csakis meddő próbálkozás lehet. Egy külső tekintéllyel, hatalommal való azonosulás ugyan jelent némi biztonságot, de egyúttal létre is hoz az ember életében egy új, nem tudatosan működő függőségi viszonyt, amely a kényszeres ragaszkodás miatt nemhogy csökkentené, de még fokozhatja is a magány, az elveszettség iszonytató érzését.

Fromm, pszichoanalitikusként szerzett tapasztalataira támaszkodva, könyve ötödik fejezetében („A menekülés mechanizmusai”) e kötődések természetét és a modern társadalmakban megfigyelhető alapvető két típusát mutatja be. Elsősorban a diktatórikus rendszerek kispolgári csoportjait jellemzi az a kényszeres kapcsolat, amelyet Fromm „szadomazochista szimbiózis”-ként ír le. A szado-mazochizmus „hétköznapi” és „klinikai” esetei gyötrelmes erőfeszítések, melyek során az egyén inkább lemond individuális szabadságáról, csakhogy megszabaduljon az elszigetelődés rémképétől. A szadista, aki hatalmát mások felett szeretné kiterjeszteni, sőt mások (a fenyegető világ) elpusztítására törekszik, ugyanúgy önnön jelentéktelensége és fenyegetettsége ellen próbál meg védekezni, mint mazochista társa e szimbiotikus kapcsolatban, aki erejét abból meríti, hogy megkísérel feloldódni mások akaratában. Szadizmus és mazochizmus tehát nem más, mint az individualitás feladásának két ellentétes irányú, de egymást kölcsönösen feltételező megnyilvánulása. A modern demokráciák sem oldották meg az „én” szabadságának kérdését, sőt a demokratikus berendezkedésű társadalmakban kialakult a szabadság előli menekülésnek egy teljesen sajátos útja. Fromm meglátása szerint (s ennek érvénye ma még erősebb, mint a könyv megírásakor volt):

A modern demokráciák sem oldották meg az „én” szabadságának kérdését, sőt a demokratikus berendezkedésű társadalmakban kialakult a szabadság előli menekülésnek egy teljesen sajátos útja.

ahelyett, hogy az egyén megőrizné énje integritását, és spontán módon reagálna környezetére, inkább „megszűnik önmaga lenni, s teljes mértékben a kulturális minták felkínálta személyiségmodellt teszi magáévá”. Fromm ezt az irracionális azonosulási vágyat „kényszeres konformitás”-nak nevezi. A tekintély, aminek itt az egyén alárendeli magát, nem egy személy, intézmény vagy konkrét hatalom, hanem egy absztrakt és anonim entitás: a közvélemény, a hagyomány, a társadalmi normák, a szerepelvárások, a divat stb.

Fromm meglátása szerint (s ennek érvénye ma még erősebb, mint a könyv megírásakor volt): ahelyett, hogy az egyén megőrizné énje integritását, és spontán módon reagálna környezetére, inkább „megszűnik önmaga lenni, s teljes mértékben a kulturális minták felkínálta személyiségmodellt teszi magáévá.”

A kérdésre, hogy miként határozható meg az egyén szabadsága a modern demokratikus társadalmakban, a szerző csak könyvének utolsó fejezetében („Szabadság és demokrácia”) tér ki részletesen. A modell-állam az Egyesült Államok, de a szerző által leírt jelenségek ma már a világ demokratikus felén általánosan jellemzők. Fromm helyzetleírása alapján: „A mai ember megszabadult a kötelékektől, amelyek megakadályozták abban, hogy azt gondolja, amit jónak tart. Akarata szerint cselekedhetne, ha tudná, mit akar, gondol és érez.” A mű sommás jelenkor-ábrázolása: Ugyan már szabadon cselekvők lettünk, de nem jutottunk el az individuális szabadság állapotába. S miért? Talán mert nem vállaljuk az individuációval együtt járó konfliktusokat és azt a kételyekkel teli munkát, amelyet saját – ahogy Fromm fogalmaz: „eredeti” – érzéseink, gondolataink, vágyaink felkutatása jelent. Egy tudattalanul épített pszichológiai csapdában vergődünk: „én”-ünk csak egy „pszeudo-én”, cselekvéseink csak látszat- vagy kényszereselekvések. Azt hisszük, hogy mert gondolkodunk, már tudjuk is, hogy kik vagyunk, pedig gondolataink sokszor mások gondolatai, érzéseink mások érzései, akaratunk valaki más akarata. Fromm a ki-

utat a világ dolgaihoz való kritikai viszonyulás, a spontán munkavégzés és az egyenrangúságon alapuló szeretet megélésében látja, amelyhez a jóléti társadalmak viszonyai között – megítélése szerint – nagyobb esélyei vannak az egyénnek, mint bármikor ezelőtt az emberiség története során. – A kérdés csupán az: tudunk-e élni a lehetőséggel?

Erich Fromm (2002): *Menekülés a szabadság elől*.
Napvilág Kiadó.

Bíró Zsuzsanna

Didaktika vagy Praktika? – ez itt a kérdés!

Az oktatáselmélet tudományos fejlődésének eredményeit egyetlen kötetben összegezni reménytelen vállalkozás, olyan többkötetes tankönyvet készíteni pedig, amelyet sokan és gyakran a kezükbe vesznek, naiv próbálkozás lenne. A Falus Iván szerkesztette „Didaktika. Elméleti alapok a tanítás tanulásához” című munka a két idea közötti egyensúlyt próbálja megteremteni.

Tíz szerző tizenkilenc fejezetben próbál olyan tudományos jellegű, de tanulható összeggést készíteni, amely a tanítás elméleti alapozásához nélkülözhetetlen. A főcím tudományos munkára, az alcím pedig tankönyvre utal, amelyek közül a szerzők szándéka inkább az utóbbihoz áll közelebb. A célközönség, a tanításra készülő olvasók persze sokkal inkább várnának praktikus tanácsokat, mintsem félezer oldal elméletet, de a szerzők a pedagógiai jelenségek egyszeri és megismételhetetlen természetét, illetve az olvasó gondolkodtatását szem előtt tartva csak ritkán közelítik meg ezt a veszélyes határt.

A didaktika kategóriefogalmaiból és fő kérdésköreiből építkező elmélet egy olyan komplex pedagógiai kultúrát próbál közvetíteni, amelyben egyszerre több szemlélet is megjelenik. A német didaktikai modellekkel ellentétben (*Jank – Meyer, 1994*) nem egy zárt paradigma, amely egy jól leírható tudományelméleti és általában ezen felül pszichológiai alapon, kötött fogalmi rendszerben ad választ a „mit”, de legfőképpen a „hogyan” kérdésre. Annak ellenére nem ilyen, hogy alapjai a múlt század második felében, *Nagy Sándor* didaktikájának zárt rendszerében gyökereznek. A német modellekben megfigyelhető klasszikus strukturális felosztás, illetve a Nagy Sándor-féle fogalmilag rendszerező tárgyalásmóddal ellenétes angolszász szemléletközpontúság és gyakorlatközeliség csakúgy, mint a kognitívizmus, ha még nem is épült be teljesen, de már érezhetően jelen van.

A fejezetek némelyike klasszikus vagy újszerű kérdéskört tárgyal, mint például a tanulás, a folyamat, a módszerek, az oktatás- vagy tanulásszervezés, illetve a tervezés, amelyek közül szinte bármelyik, kiemelve szervező erővé, központi szemléletté válhatna. A könyv ezzel szemben egy homogenitásra törekvő didaktika: az egyenrangú fejezetek egy koherens pedagógiai kultúrát adnak eredményül, annak ellenére, hogy a különböző szerzők különböző fejezetei közül némelyek szinte önálló életre kelnek, és tartalmuk miatt gyakran önálló kötetbe is beillenének.

Az oktatáselméleti irányzatok leírása a történeti szálak ismertetésével, egy szemléletes összefoglaló időskála hiánya mellett a didaktika diszciplináris környezetét, illetve a fejlődésének a nagyobb lépéseit mutatja be. Illeszkedve a többi fejezet hierarchikus szintjé-